

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Argunşah, Mustafa (2013), *Çağatay Türkçesi*, İstanbul: Kesit Yayınları, 381 s.

Melike UÇAR*

Gazi Türkiyat, Güz 2013/13: 246-249

Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci döneminin adı olup 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyıl başlarına kadar olan dönemi kapsayan bir konuşma ve yazı dilidir. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzeyinde ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey ve Doğu Türklüğü bu yazı dilini kullanmışlardır. Timur döneminden itibaren gelişen kültür ve sanat merkezlerinde meydana gelen bu dil Timurlular, Şibâniler, Babûriler, Hive ve Hokand Hanlığı gibi devletlerin resmî dili olmuştur. Doğu Türkçesi olarak da bilinen Çağatay Türkçesi, Nevaî döneminden itibaren bu dil için Türkler "Türkçe", "Türkî til" ve "Türk tili" terimlerini kullanmışlardır.

Elimizdeki kitap şimdiye kadar Çağatay dönemine ait olan müstakil eserlerin gramerlerini toparlayan bir Çağatay Türkçesi dilbilgisi kitabıdır. Eserde Çağatay Türkçesinin oluşumu ve gelişim seyri, Çağatay Türkçesinin dil özellikleri, döneme ait bazı metinlerin tıpkıbasımları, bazı metinlerin dilbilgisi çözümlenmeleri ve dönemin söz varlığını kapsayan sözlük bulunmaktadır. Yazar her ne kadar lisans öğrencilerine yönelik bir eser yazmayı hedeflemiş olsa da ortaya çıkan malzeme sadece lisans öğrencileri için değil Çağatay Türkçesi dönemi hakkında bilgi edinmek isteyen herkesin başvurabileceği bir niteliktedir.

381 sayfa olan eser 7 ayrı bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölüm: Bu bölümde Çağatay Türkçesinin 15. - 20. yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti dışında kalan Asya'daki doğu Türklüğünün yazı ve konuşma dili olduğuna dair bir tanımlı yapıldıktan sonra, Çağatay'ın Cengiz Han'ın dört oğlundan ikincisinin adı olduğu ifade edilir ve Çağatay hanlığının tarihi hakkında kısaca bilgi verilir. Çağatayca ve Çağatay Türkçesi terimine ve bu terim etrafındaki tartışmalara değinilir. Çağatay Türkçesinin dönemlerinin tasnifleri yapan Samoyloviç, Köprülü, Eckmann ve Canpolat'ın görüşleri anlatılır. Çağatay edebî dilinin kaynakları hakkındaki bilim adamlarının farklı görüşleri izah edildikten sonra bu dilin karakteristik özellikleri liste hâlinde sunulur. Burada Çağatay Türkçesini Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinden ayıran 32 farklı özellik anlatılır. Çağatay Türkçesi dönemleri teker teker ele alınıp her dönemin yazarları, yazarların edebî şahsiyetleri,

* Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. ucarmelike85@gmail.com

hayatları ve eserleri hakkında bilgi verilir. Ele alınan yazarlar: Sibicabî, Atayî, Ahmedî, Gedaî, Haydar Harezmî (Tilbe), Sekkâkî, Yusuf Emirî, Seyyid Ahmed Mirza, Lutfî, Yakînî, Harezmlî Hâfız, Ali Şir Nevaî, Hüseyin Baykara, Hamidî, Şahî, Şiban Han, Muhammed Salih, Padişah Hoca, Zahirüddin Muhammed Babur Mirza, Ubeydullah Han, Bayram Han, Kâmrân Mirza, Ebulgazi Bahadır Han. Birinci bölümün son kısmında ise Çağatay Türkçesi sözlüklerinden bahsedilir. Çağatay Türkçesi dönemi, Türk dili içerisinde sözlükçülüğüyle önemli bir yere sahiptir. Klasik dönemde Ali Şir Nevaî ile birlikte Çağatay Türkçesi büyük itibar kazanmış; daha sonra Nevaî'yi anlamak için Çağatayca-Farsça, Çağatayca-Osmanlıca, Farsça-Çağatayca sözlükler meydana getirilmeye başlanmıştır. Bu sözlükler, Hindistan'dan İran'a, Türkistan'dan Azerbaycan'a geniş bir coğrafyada ortaya konulmuştur. Tanıtılan sözlükler: Abuşka, Bedâyiü'l-lugat, Senglâh, Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî, Hulâsa-i Abbasî, Fazlullah Han, Kitâb-ı Zebân-ı Türkî, El-Tamga-yı Nâsırî, Fethali Kaçar, Üss-i Lisan-ı Türkî (15-76).

İkinci bölüm: Çağatay Türkçesinin ses bilgisi kısmını ele alan bu bölüm ünlü ve ünsüzler olmak üzere 2 alt başlıktan oluşmaktadır. Ünlüler kısmında kapalı e sesi ile ilgili bölümde Çağatay Türkçesinde Arap alfabesinde é sesini gösteren bir işaretin olmadığı belirtilir. Fakat yazar Eckmann'ın görüşünü benimseyerek kapalı e sesini göstermeyi yeğlemiştir. Kapalı e sesinin devamında ünlü uyumları hakkında bilgi verilerek uyumu bozan ekler örnekler dâhilinde sunulur. Çağatay Türkçesi dönemindeki eserlerde bulunan ünlü olaylarından yuvarlaklaşma, düzleşme, genişleme, ünlü birleşmesi, ünlü türemesi ve ünlü düşmesi hakkında da bilgiler verilip örneklerle konu pekiştirilir. Ünsüzler kısmında da öncelikle /s/, /t/, /s/, /ø/ ve /w/ seslerinin hangi işaretlerle gösterildiği konusuna değinildikten sonra ünsüz uyumu, ünsüz değişimleri, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, ikizleşme ve yer değiştirme olayları hakkında bilgi verilir (79-98).

Üçüncü bölüm: Çağatay Türkçesinin biçim bilgisi hakkında bilgi veren bu bölüm, 11 alt başlıktan meydana gelmektedir. Bunlar: 1. *Yapım ekleri:* Çağatay Türkçesindeki yapım ekleri kendinden önceki dönemlerin devamı niteliğinde olduğunu söyleyen yazar, fiilden ve isimden fiil ve isim yapan ekler hakkında bilgi vererek çokça örnek verir. 2. *İsim çekimi:* Türkçede çokluk, iyelik, aitlik ve durum ekleri olan bu eklerden özellikle durum ekleri Harezmi ve Karahanlı döneminden farklılık arz etmektedir. 3. *Sıfatlar:* Genel Türkçe ile aynı olan sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları başlıklarında incelenir. 4. *Sayılar:* Asıl, topluluk, kesir ve çarpma sayıları başlıklarında incelenir. 5. *Zamirler:* Kişi ve işaret zamirleri tablolar halinde göz önüne serilerek bu dönem eserlerinin coğrafyasına ve yazımına göre bazı zamirlerin birden fazla şeklinin olduğu gösterilir. 6. *Zarflar:* Çağatay Türkçesinde tespit edilen zarflar yer ve yön, zaman, miktar, durum ve soru zarfları başlıkları altında verilir. 7. *Edatlar:* Edatlar bakımından oldukça zengin olan Çağatay Türkçesi bağlama, çekim, cümle başı, kuvvetlendirme, şüphe, karşılaştırma - denkleştirme, cevap, benzetme ve ünlem edatları başlıkları altında örneklerle irdelenerek açıklanır.

8. *İsim-fiiller*: Çağatay Türkçesine ait tek isim fiil ekinin -mAK olduğunu söyleyen yazar -mA ve -İş eklerinin fiilden isim yapma işleviyle kullanıldığını ifade eder. 9. *Sıfat-fiiller*: -Ar, -r, -Ir, -Ur, -AsI, -DUK, -GAn, -KAn, -An, -GU, -KU, -GUÇI, -KUÇI, -GII, -mAs ve -mİş sıfat-fiilleri hakkında ayrıntılı bilgi verildikten sonra örneklerle konu genişletilir. 10. *Zarf-fiiller*: -A, -I, -U, -y, -UrÇA, -ArGA, -UrGA, -DI érse, -GAÇ, -KAÇ, -GAIL, -KAIL, -GANÇA, -GAndA, -KAndA, -GAndIn, -GUÇA, -KUÇA, -GInÇA, -GUñA, -KUñA, -IbAn /- UbAn, -bAn, -ken, -mastIn burun, -mAy, - mAyIn, -p zarf-fiilleri hakkında örneklerle açıklamalar yapılır. 11. *Fiil çekimi*: Bu kısım geniş çapta değerlendirilerek basit çekim, birleşik çekim, fiillerde olumsuzluk, fiillerde soru, ek-fiiller ve birleşik fiiller olmak üzere 6 alt başlıkta fiil çekimi konusu incelenir (101-178).

Dördüncü bölüm: Metin çözümlerinin bulunduğu bu kısımda Sekkâkî, Lutfî, Gedâyî, Hüseyin Baykara, Nevaî gibi dönemin değerli şahsiyetlerinden seçilmiş gazeller bulunmaktadır. Bu gazellerin öncelikle eski harfli şekli, sonra eski harflerin çevirisi, daha sonra gazellerin Türkiye Türkçesine çevirisi verilir. En son kısımda ise kelimelerin dilbilgisi çözümlenmesi yapılır. Bu bölümde rübai, tuyug, Şecere-i Terakime, Bâburname (3 kısım) eserlerinden seçilmiş bazı kısımların çeviri yazısı, Türkiye Türkçesine çevirisi ve kelimelerin dilbilgisi çözümlenmesi verilerek Çağatay Türkçesi grameri hakkında verilen bilgilerin pratiğe dökülmesi sağlanır (181-226).

Beşinci bölüm: Bu bölümde orijinal metinlerin çeviri yazıları bulunmaktadır: Harezmi Hafız'dan 5 gazel, Gülistan-ı Türkî'den 2 parça, Sekkâkî'den 4 gazel, Gedâî'den 7 gazel, Yusuf Emirî'den 6 gazel, Hüseyin Baykara'dan 6 gazel, Ali Şîr Nevaî'nin Fevayîdü'l-Kiber adlı eserinden 7 gazel, 6 Rübai, 3 Tuyug, Leylâ vü Mecnûn'dan ve Muhakemetü'l Lugateyn'den birer kısım, Şiban Han'ın divanından 6 gazel, 4 Rubai, Ubedullah Han'ın Divan'ından 5 gazel, Bâbürnâme'nin Gazni, Zelzele, 'Alî Şîr Beg Nevaî, Sultan Hüseyin Mirza'nın Ölümü bölümlerinden bazı kısımlar, Divan'dan 4 gazel, 7 Rübai, 4 Tuyug, Kâmrân Mirza'nın Divan'ından 4 gazel, Miftâhü'l-'Adl'den 2 kısım, Şecere-i Terâkime'den 2 kısım. Yazar neredeyse Çağatay edebiyatının her eserinden bir parça sunarak böylece Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerin içeriği hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlar (229-291).

Altıncı bölüm: Bu bölümde beşinci bölümde yer alan eserlerdeki kelimelerin bir sözlüğü yapılmıştır. Eseri tam anlamıyla kavramayı sağlayan bu kısım zengin söz varlığı ile oldukça dikkat çekicidir (292-318).

Yedinci bölüm: Bu bölümde bazı eserlerin tıpkı basımları verilerek meraklı okuyucuya Çağatay Türkçesine ait eserleri eski harfinden okuma imkanı sağlamıştır. Eserler: Atayî Divanı'nın Petersburg nüshasının 4, 5, 6, 7, 8 ve 9. sayfaları, Mahzenü'l Esrar eserinin Topkapı Sarayı Müzesi nüshasının 1, 2, 3 ve 4. sayfaları, Sekkâkî Divanı'nın Taşkent nüshasının 12b, 13a, 13b, 14a, 14b, 15a ve 15b sayfaları, Nevaî Külliyyatı'nın İstanbul Üniversitesi nüshanın 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 ve 10. sayfaları,

Baykara Divanı'nın Fatih Kütüphanesi nüshasının 1b, 2a, 2b, 3a, 3b, 4a ve 4b nüshaları, Miftâhü'l-Adl eserinin Ali Şir Nevaî Kütüphanesi nüshasından 15b, 16a, 16b, 17a, 17b ve 18a sayfaları, Babur Divanı'nın İstanbul Üniversitesi nüshasının 37b, 38a, 38b, 39a, 39b ve 40a sayfaları, Zafername'nin Topkapı nüshasının 438b, 439a, 439b, 440a, 440b, 441a ve 441b sayfaları (321-373).

Son kısımda ise Çağatay Türkçesi ve edebiyatı hakkında bilgi bulmayı sağlayan geniş bir kaynakça bulunmaktadır (375-381).

Bu eserle birlikte Çağatay Türkçesinin Türkoloji sahası için çok önemli bir yeri olduğu bir kez daha vurgulanmış oldu. Sahip olduğu akıcı üslup ve sade dil ile alanındaki dikkate değer boşluğu dolduran *Çağatay Türkçesi*'nin bu konuya ilgi duyan araştırmacılara kaynak olabileceği görüşündeyiz.